

УДК 930.1 (47) "19":94 (477)"9/13"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.6>

Леонід МОГИЛЬНИЙ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID 0000-0002-3167-2411
e-mail: mohylnyi@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО РУСІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Вступ. Актуальність пропонованого дослідження зумовлена тим, що саме в ХІХ ст. були закладені фундаментальні основи сучасної української урбаністики та медієвістики. Аналіз тогочасних наукових концепцій (державницької, демократичної, оборонної) та методологічних підходів дає змогу не лише реконструювати еволюцію історичної думки, а й зрозуміти витоки сучасних наукових дискусій щодо процесів державотворення та ролі міст у цивілізаційному розвитку України-Руси. По-перше, розвиток підприємництва і швидка урбанізація держави стимулювали інтерес до історичних коренів міського життя. По-друге, зацікавлення минулим і накопичення фактичного матеріалу потребувало наукового обґрунтування походження міст Русі. По-третє, активізація археологічних досліджень надала нові матеріальні джерела для вивчення ранніх міських поселень. Стаття має на меті узагальнити погляди вітчизняних учених другої половини ХІХ ст. на походження та функції середньовічних міст Русі, висвітлюючи еволюцію цих підходів.

Методи. Застосовано принципи конкретно-історичного підходу, об'єктивності та системності, а також методи аналізу, синтезу, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного аналізу.

Результати. Подано результати наукової роботи, що полягають у комплексному історіографічному дослідженні еволюції поглядів вітчизняних учених ХІХ ст. (М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського) на ключову проблему – виникнення та роль міст Русі у період IX–XIII ст.

Висновки. З'ясовано, що вітчизняна історіографія ХІХ ст. перейшла від суто описових характеристик походження міст до більш аналітичних, хоча й із частковим та однобічним залученням археологічних джерел. Учені бачили середньовічні міста як важливі осередки суспільно-політичних процесів ранньої Русі, навколо яких концентрувалися основні історичні події, і підтримували ідею безперервного розвитку давніх поселень (городищ) до їхньої трансформації у значні торговельні центри. Вони приділяли особливу увагу змінам у системі влади та суспільства під час становлення держави, досліджуючи, як тодішня аристократія, використовуючи свій вплив на князів, перебирала на себе функції управління та правосуддя, що робило місто центром політичної влади із широким впливом. Хоча раніше питанню походження середньовічних міст приділяли недостатньо уваги, воно є критично важливим для розуміння еволюції суспільно-політичних і соціально-економічних відносин, а також оборонних й економічних перетворень.

Ключові слова: Русь, місто, городище, історіографія, ремесла, торгівля.

Вступ

Актуальність дослідження полягає у необхідності системного аналізу процесу зародження та еволюції наукових поглядів на проблему походження міст Русі в українській історіографії ХІХ ст. В цей період відбувся ключовий перехід від описових методів до комплексних, міждисциплінарних досліджень, що заклало фундамент сучасної української урбаністики та медієвістики. Вивчення тогочасних концепцій походження міст (державницької, демократичної, оборонної, торговельної) та методологічних підходів допомагає глибше зрозуміти витоки сучасних наукових дискусій і простежити еволюцію історичної думки щодо зазначеного питання.

Метою дослідження є аналіз, систематизація та характеристика основних історіографічних концепцій походження, функцій і ролі міст Русі, які розробили провідні українські історики у ХІХ ст.

Теоретико-методологічний аспект проблеми полягав у необхідності вироблення наукових критеріїв дослідження урбанізаційних процесів. Традиційні описові методи були недостатніми для розуміння складних механізмів виникнення та розвитку міст. Постала потреба в теоретичному осмисленні самого феномена міста в контексті історії середньовічної Східної Європи, зокрема, що собою являє місто, які критерії відрізняють його від села чи городища, як співвідносяться економічні, політичні та соціальні функції міських поселень.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

- проаналізувати стан розробки проблеми походження руських міст на початковому етапі, висвітливши перехід від фактологічного опису до аналітичних концепцій;
- розглянути та порівняти ключові теорії виникнення міст, запропоновані провідними істориками, зокрема: 1) критичний перегляд літописних даних (М. Берлинський),

2) теорія поліцентричного розвитку та багатофункціональності міст (М. Максимович), 3) концепція міст як центрів князівської влади та соціальної активності (Д. Зубрицький), 4) демократична теорія вічового устрою та міграційної колонізації (М. Костомаров), 5) теорія еволюції поселень від торговельних пунктів до оборонних центрів (П. Голубовський), 6) державницька гіпотеза та роль археології у вивченні міст (В. Антонович), 7) концепція синтезу військово-стратегічних, політичних та економічних функцій (М. Грушевський);

- визначити основні фактори урбанізації (оборонний, торговельний, політичний, колонізаційний), які виділяли дослідниками;

- простежити еволюцію методологічних підходів – від аналізу літописів до інтеграції даних археології, географії, топографії та критичного аналізу джерел.

Методи

Для розв'язання поставлених завдань було використано такі методи дослідження:

- Історіографічний аналіз: основний метод, що полягає у вивченні та критичній оцінці наукових праць істориків ХІХ ст. з досліджуваної проблеми.

- Порівняльно-історичний метод: застосовувався для зіставлення різних концепцій та поглядів (наприклад, демократичної теорії М. Костомарова та державницької В. Антоновича) для виявлення спільних рис та відмінностей.

- Проблемно-хронологічний метод: дозволив простежити еволюцію наукових поглядів на проблему міст Русі в хронологічній послідовності.

- Метод систематизації та узагальнення: використано для групування різних теорій за ключовими ознаками (напр., за домінуючим фактором походження міста) та формулювання загальних висновків про розвиток історіографії.

Результати

Проблематика походження міст сформувалася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і в другій половині XIX ст. серед дослідників, які поступово переходять від описового висвітлення історії міст Русі до аналітичного і частково комплексного.

Усталена в європейській історіографії концепція міста як осередку прогресу і міщанства й антифеодальної боротьби призвела до хибних уявлень про суспільно-політичний розвиток ранньої Русі. Через цю призму середньовічне місто тривалий час однобоко трактували як прообраз нової європейської історичної доби, що не завжди було обґрунтовано з огляду на історичні реалії.

Науковий досвід продемонстрував обмеженість суто фактологічного підходу. Стало очевидно, що для глибокого аналізу міської еволюції необхідна комплексна теоретична база, що інтегрує досягнення різних дисциплін: від історії та економіки до права й політології. Отже, розуміння історії міста залежить не так від кількості фактів, як від системності та міждисциплінарності дослідження.

З огляду на це проблема міст Русі в історіографії другої половини XIX ст. постає як комплексне багатовимірне явище, що потребувало вироблення нових теоретичних підходів, методологічних принципів і дослідницьких стратегій. Саме ця багатоаспектність проблеми зумовила появу різних теоретичних концепцій і методологічних підходів, що часто конкурували між собою. Якщо на початку століття домінували описові підходи, засновані переважно на літописних даних, то після 1850-х рр. формуються принципово різні концепції урбанізації.

Вивченням середньовічних міст у вітчизняній історичній науці протягом XIX ст. займалися такі дослідники, як: М. Берлінський, М. Максимович, М. Костомаров, Д. Голубовський, Д. Багалій, В. Антонович, В. Ляскоронський, М. Молчановський, М. Грушевський та ін.

М. Берлінський у своїй роботі (опублікованій у 1820 р.) висунув концепцію про ранню історію міст Русі, що відрізнялася від попередніх. Учений ставив під сумнів літописну хронологію заснування Києва, доводячи, що місто виникло значно раніше. Як аргументи він наводив гіпотезу, що ототожнювала Київ із містом Азагоріум, та дані із хроніки Стрийковського, що датувала заснування міста 430 роком (Берлінський, 1991, с. 9).

Цікавим аспектом його роботи є аналіз етнокультурного походження міста. М. Берлінський зауважував, що імена засновників Києва – Кия, Щека, Хорива та Либеді – не слов'янські. Він також (хоч і помилково) вважав, що традиція будувати замки на пагорбах не притаманна слов'янам. Це нашоувало його на думку, що ранні руські міста були або засновані не слов'янами, або зазнали значного зовнішнього впливу (Берлінський, 1991, с. 10).

На підтвердження давнього й величю статусу Києва, Берлінський надавав великого значення свідченням Еггарда. Опис міста 1018 р. з понад 300 церквами, 8 ринками та "незліченною кількістю народу" демонстрував, на думку історика, виняткову роль Києва як потужного демографічного, торговельного та релігійного центру тогочасної Східної Європи (Берлінський, 1991, с. 16).

Отже, дослідження М. Берлінського є прикладом раннього критичного переосмислення історії Русі. Він представив заснування та розвиток Києва як значно давніший і потенційно мультикультурний процес, ніж це було прийнято в історіографії його часу. Його підхід деконструював офіційний наратив і заклав основи для подальших наукових дискусій про походження руських міст.

Праці М. Максимовича (1837, 1841, 1847) свідчать про його цілісне уявлення щодо ролі міст на руських

землях, з особливим акцентом на Києві. Він підкреслював, що слов'янські території були густо вкриті міськими поселеннями ще в додержавний період, наводячи як приклад численні городища бужан, деревлян і волинян (Максимович, 2004, с. 127, 128, 129).

Центральне місце в його дослідженнях посідає Київ. М. Максимович простежив його трансформацію з великого городища на Старокиївській горі у величезний міський комплекс. Він описав його структуру, виділяючи функціональні зони, як-от торговельний і культурний Поділ. Учений також звертав увагу на потужну оборонну систему міста, що охорювала вали, рови, дерев'яні стіни й інші укріплення (Максимович, 2004, с. 165, 191, 195).

За М. Максимовичем, Київ був багатофункціональним центром, що поєднував у собі роль:

- торговельного вузла з великою кількістю ринків;
- духовного осередку із сотнями церков;
- освітнього центру, що поширював віру та грамотність;
- надійної фортеці для захисту мешканців (Максимович, 2004, с. 160, 161, 191).

Особливо цінним є висновок науковця про те, що міста Русі формувалися поліцентрично – тобто розвивалися з кількох окремих поселень, які з часом зливалися в єдине ціле. Це вказує на складний та органічний характер руської урбанізації (Максимович, 2004, с. 159–160, 477).

Отже, головний внесок М. Максимовича полягає у створенні цілісної концепції міст Русі як фундаментальної основи її цивілізаційного розвитку. Він представив руську урбанізацію як глибоко вкорінений, багатогранний та органічний процес, де Київ є зразковим прикладом складного, багатофункціонального та еволюціонуючого міського центру.

Згідно з поглядами Д. Зубрицького міста виникали передовсім як центри князівської влади. Руська земля не була єдиною державою, а "спільною спадщиною роду Рюриковичів" (Зубрицький, 1852, с. 8, 72, 73), які правили в удільних центрах. Давніми містами-резиденціями князів були Київ, Полоцьк, Ростов, Чернігів, Переяслав, а в Галичині – Перемишль, Тербовля, Звенигород та ін. (Зубрицький, 1852, с. 20, 91).

На думку автора, існувало дві моделі міського управління:

- Князівське правління, де великі міста ("старші") були центрами князівств, і де влада належала представнику роду Рюриковичів.

- Найдавнішим і найвпливовішим містом був Великий Новгород, що функціонував як республіка. Його мешканці мали право обирати та виганяти князів, що свідчить про обмежену владу Рюриковичів у цьому місті (Зубрицький, 1852, с. 88–89). Цю модель "вільнолюбства" запозичували й інші міста Русі, зокрема Псков (Зубрицький, 1852, с. 91, 95).

- Міста були територією народної ініціативи, не лише адміністративними центрами. Вони часто ставали "місцем бунтів" і "зосередження жажливих народних потрясінь", що підкреслює їхню ключову роль у суспільно-політичному житті Русі (Зубрицький, 1852, с. 88).

- Існувала чітка ієрархія між містами. "Старше місто" (столиця князівства) ухвалювало ключові рішення, що були обов'язковими для виконання "молодшими містами" й околицями. Це свідчить про централізовану систему управління в межах кожного окремого князівства (Зубрицький, 1852, с. 92).

Згідно з аналізом праці Д. Зубрицького, міста були фундаментальними елементами політичного, соціального й адміністративного устрою Русі. Вони виникали як князівські осередки, але водночас розвивали потужні традиції самоврядування та громадської активності, що робило їх головною ареною політичного життя.

Не можна оминати увагою й праці М. Костомарова (1861, 1874). Аналіз його концепції про походження міст Русі демонструє демократичну теорію міського розвитку, що кардинально відрізняється від родової теорії С. Соловйова. Центральна роль у міській організації управління відводиться віче – народним зборам, які ухвалювали колективні рішення щодо організації життя міста.

Князь у працях М. Костомарова постає не як самодержавний правитель, а як "кормач, мировий суддя", який "запроваджує справедливий лад, оборону від небезпеки" (Костомаров, 2021, с. 35). Принциповим є "право народного вибору" князів, коли їх могли як вибрати, так і вигнати за незадовільну діяльність (Костомаров, 2021, с. 35). Літописи, на думку М. Костомарова, підтверджують, що "князі очолювали князівство через обрання", що підкреслює демократичні засади тогочасного суспільства (Костомаров, 2021, с. 36–37).

Щодо механізму утворення нових міст, М. Костомаров висував міграційну теорію: "осадниками нових міст були мешканці зі старих" (Костомаров, 2021, с. 50). Нові міста будували недалеко від старих, "за яких там десять верст" (Костомаров, 2021, с. 52), і це свідчить про планомірний характер міської колонізації.

Перевагами цієї теорії є акцент на демократичних звичаях, розкриття значення громадського самоуправління і врахування міграційних явищ. Проте вона применшує значення економічних факторів і дещо романтизує демократичні традиції. Концепція М. Костомарова стала вагомим альтернативним популярною в той час родової теорії та мала особливий вплив в українській історичній науці для обґрунтування демократичних основ українського суспільства.

Зі свого боку, у дослідженні П. Голубовського (1881) про сіверян, можна виокремити кілька основних моментів у формуванні руських міст: науковець стверджував, що названі в літописах населені пункти (Чернігів, Любеч, Переяслав та ін.) з'являються значно раніше княжого періоду, оскільки їх комерційне значення "не могло сформуватися миттєво" (Голубовський, 1881, с. 13). Поселення традиційно формуються вздовж Залозного, Соляного, Грецького торговельних маршрутів у географічно вигідних місцях. Зокрема, Курськ розташовувався на переволоці між Донцем і Сеймом, а Любеч перетворювався на ключову гавань для дніпровської комерції (Голубовський, 1881, с. 7, 13, 31).

Учений висуває гіпотезу про слов'янське коріння багатьох літописних населених пунктів, включно із Саркелом (Білою Вежею) (Голубовський, 1881, с. 7–8). Він припускає, що місто спочатку мало слов'янську назву, яку хозари згодом начебто переклали. Відповідно до концепції дослідника, у процесі розвитку міста спочатку функціонували як неукріплені торговельні осередки, проте з приходом кочових племен князі організували зведення укріплень для оборони від їхніх нападів. У княжий час міста отримали стратегічне призначення – київський князь Володимир Великий засновував їх для відбиття печенізьких атак і політичного впливу на територію, заселяючи окремі поселення представниками різних племен (Голубовський, 1881, с. 9, 11, 52–53).

Автор запропонував логічну схему трансформації поселень: від неукріплених торговельних центрів через

оборонні пункти до стратегічних адміністративних центрів княжої доби. Дослідження П. Голубовського стало важливим кроком у формуванні наукових явлень про ранню історію міст й етнічні процеси на території України, вплинувши на подальші студії з *medieval urban studies*, етногенезу й еволюції міського життя.

Важливий внесок у цю проблематику зробив Дмитро Багалій. У своїй монографії, присвяченій сіверянам (1882), він сформулював теорію походження давньоруських міст як поліфункціональних осередків, що поєднували оборонні, адміністративні та господарські функції. Дослідник акцентував провідну роль поселень у протистоянні кочівникам, зокрема в межах політики князя Володимира щодо створення мережі укріплених пунктів (Багалій, 1882, с. 45).

Д. Багалій піддав критиці гіпотезу З. Ходаковського про городища як культові центри, характеризуючи її як "вигадану", а державницьку концепцію М. Карамзіна й общинно-родову С. Соловйова вважав надуманими і такими, що не відповідають історичним реаліям (Багалій, 1882, с. 1, 52–53). Замість цього він об'єднав тези про городища як залишки стародавніх міських центрів, використовуючи етимологічні докази щодо семантики терміна "городище" (Багалій, 1882, с. 53–54, 57–58).

Науковець також критикував систематизацію й односторонні характеристики. Д. Самоквасова, який "лише перелічував городища", залишаючи нерозв'язаним питання їхньої генези (Багалій, 1882, с. 52–53, 59–63). Д. Багалій вважав, що запропоновані Д. Самоквасовим ознаки міста є відносними і не завжди підтверджуються наявними дослідженнями. Дослідник наголошував на потребі синтетичного міждисциплінарного вивчення, що інтегрує археологічні, лінгвістичні й історичні підходи. Вважав появу міст наслідком колонізаційних процесів, як через результати державних заходів, так і внаслідок народної діяльності. У методологічному сенсі Д. Багалій пропагував емпіричний метод, критикуючи як абстрактні теоретичні побудови, так і поверхневі огляди попередніх досліджень. Його підходи відображали притаманний кінцю XIX ст. науковий позитивізм з орієнтацією на конкретні факти й археологічні матеріали у вивченні давньої історії.

Водночас В. Антонович у своїх дослідженнях (1895, 1897, 1900), на відміну від сучасників, запровадив новаторський археологічний метод у студіях щодо руських міст, інтегруючи речові джерела з літописними матеріалами та топографічними розвідками. Його методологічним нововведенням стало застосування археологічних артефактів, розроблення археологічних карт губерній і впорядкування відомостей про стародавні поселення в регіональному вимірі.

Основною тезою В. Антоновича була концепція подвійної ролі міста: військово-стратегічної (головної) і торговельно-економічної (другорядної). Він доводив, що великі міста-городища поставали насамперед як оборонні форпости для протистояння кочівникам, особливо на південних кордонах уздовж річкових систем.

В. Антонович сформулював "державницьку" гіпотезу походження міста, за якою містобудівництво стало наслідком цілеспрямованої стратегії княжої влади, а не спонтанного розвитку. Він також стверджував, що місто виконувало політичну функцію як засобу державного панування над територією (Антонович, 1995, с. 592, 599–600).

Науковець запропонував ґрунтовну хронологію еволюції Києва: від дохристиянської фази як військово-адміністративного осередку до християнського етапу з розгалуженою урбаністичною системою. Його реконструкція походження міста передбачала гіпотетичні зв'язки з

готським Данпарштадтом і гунською твердиною "Гунівар" (Антонович, 1995, с. 581–582, 589).

Праці В. Антоновича демонструють якісний перехід від теоретичних прикладів до практичного вивчення міської історії, що базується на об'єктивних матеріальних свідченнях. Його комплексний підхід сформував нову парадигму всебічного дослідження давніх міст і заклав фундамент вітчизняної історичної географії та археології.

М. Драгоманов (1876, 1892), зі свого боку, дотримуючись етнічної поетапності розвитку українського народу, наголошував, що з часів Русі місцевому хліборобському населенню доводилося безперервно боротися з агресією степових племен, і в підсумку їх перемагати (Драгоманов, 1991, с. 176). Учений пропонував досліджувати історію України протягом усього її існування: "княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку і царсько-російську" (Драгоманов, 1991, с. 490).

Михайло Драгоманов надавав великого значення географічному положенню українських земель. Він стверджував, що завдяки легкості морського та річкового сполучення з Європою населення Русі було частиною європейського світу. Річки Дніпро, Дністер, Буг та інші, що впадають у Чорне море, сприяли поширенню поселень на південь, до степів і морського узбережжя. Це допомагало їм запозичати кращі матеріальні і духовні надбання Греції та Риму, колоністи яких селилися на берегах Чорного моря.

На думку вченого, саме відмінність осілого землеробського способу життя слов'ян від давніх степових племен (хозар, печенігів, половців) стала причиною постійних нападів останніх на місцеве населення. Він підкреслював, що народів доводилося безперервно боротися з агресією степових племен. Цей акцент на взаємодії з кочовими народами та боротьбі за свою територію є важливою складовою його історичної концепції походження міст.

М. Драгоманов відзначав автохтонність внутрішньої самоорганізації слов'янських племен, підкреслюючи важливість і наявність віча в їхньому суспільному житті. На його думку, це свідчило про самостійний розвиток, спрямований на створення власної державності, що протиставляло його погляди поширеним у той час концепціям походження Русі.

Отже, М. Драгоманов у своїх поглядах на історію міст Русі поставив як новатор, який підкреслював самотність місцевого історичного процесу, географічну зумовленість його розвитку, роль внутрішньої самоорганізації і важливість ідейного осмислення історичних фактів.

Не можна оминати увагою й працю Н. Молчановського (1885), зокрема його розуміння причин походження порубіжних міст Русі, а особливо Пониззя (Поділля). На думку дослідника, основною підставою виникнення міст була оборонна функція – створення захисного бар'єру від кочівників. Міста по Росі, Побужжю та середньому Дністру сформували систему укріплень, які "повинні були захищати від кочівників" (Молчановський, 1885, с. 91). Колонізаційна політика князів також відігравала важливу роль у заснуванні порубіжних фортець: Володимир Великий колонізував Посулля, а Ярослав Мудрий у 1031 р. "посадив своїх ляхів по Росі" (Молчановський, 1885, с. 38–39), використовуючи полонених для заселення прикордонних територій. За Романа Мстиславича Пониззя було "зміцнене містами" та розмежовано із сусідніми землями (Молчановський, 1885, с. 83).

Географічне розташування як окраїнної території визначало особливий статус Побужжя як "порубіжної смуги, що потребувала військового захисту населення" і сприяла розвитку місцевого самоврядування (Молчановський,

1885, с. 88). Слабкість центральної влади через "часту зміни князів у Києві" призводила до того, що міста Пониззя (Ушиця, Микулин, Кучелмин) часто вимушені були приймати самостійні рішення. Місцеві жителі "виробили оригінальні форми політичного устрою, не обмеженого родовими зв'язками" (Молчановський, 1885, с. 88).

Торгові контакти також стимулювали урбанізацію – міста підтримували "відносини з Олешшам по Дніпру" і мали "зв'язки з подунайськими містами" (Молчановський, 1885, с. 93). Міста також виконували захисну й оборонні функції для населення – "у містах на Пороссі" переховували "дружин і дітей" у разі небезпеки (Молчановський, 1885, с. 38, 65, 87, 91).

За Н. Молчановським, виникнення міст на Пониззі було комплексним процесом, де домінують роль відігравала військово-стратегічна потреба захисту від кочівників. Ця функція реалізовувалася через князівську колонізацію, а особливості порубіжного життя і слабкість центральної влади сприяли формуванню унікального політичного та самоврядного устрою цих міських центрів, які також виконували важливі торгові та соціальні потреби.

Варто також згадати працю А. Андріяшева (1887). На її основі можна виділити декілька ключових факторів, що сприяли появі та розвитку міст на території Волині в княжу добу. На його думку, племінна консолідація і зростання наявних поселень відбувалася ще до IX ст., коли на цих землях існували численні "міста" (ймовірно, укріплені поселення) племінних об'єднань бужан (231 "місто") та волинян (70 "міст"). Зокрема, місто Волинь, центр племені волинян, почало відігравати важливу роль у політичному й економічному житті регіону і поступово об'єднувати навколо себе довколишні землі (Андріяшев, 1887, с. 24). Це стало свідченням процесу централізації, у якому сильніше поселення перетворювалося на ядро майбутнього міста.

Слов'янське розселення й освоєння нових територій також відбувалося внаслідок активного процесу колонізації. Дуліби, які, на думку автора, ймовірно, є предками волинян і бужан, спочатку займали гірські райони, а потім розселилися на рівнинні території, зокрема на Полісся (Андріяшев, 1887, с. 28, 37). Цей рух населення призводив до заснування нових поселень на освоєних землях. Слов'янська колонізація супроводжувалася поступовим витісненням племен ятвягів далі на північ, у ліси та болота. На цих "звільнених" територіях поступово будувалися нові слов'янські поселення (Андріяшев, 1887, с. 95).

На думку дослідника, князі відігравали центральну роль у заснуванні та розбудові міст регіону. Яскравим прикладом є заснування Володимиром Великим міста Володимира у 980-х роках, що стало новою столицею Волині (Андріяшев, 1887, с. 54). Подібний процес продовжувався і за Данила Галицького, який у 1237 р. заснував "градець мал" на місці майбутнього Холма (Андріяшев, 1887, с. 90).

Багато міст будувалися як оборонні форпости. Від часу створення міста Володимира літописи фіксують князівські походи проти ятвягів і литовців (Андріяшев, 1887, с. 41). На прикордонних територіях засновується ціла низка укріплень проти ятвягів, зокрема Володимир Василькович будує місто Кам'янець на річці Лосні (Кам'янець-Литовський) спеціально "для оборони країни від нападів і пограбувань литовців" (Андріяшев, 1887, с. 44, 98).

Міста найчастіше виконували адміністративні та торговельні функції. З часом Волинь перетворилася на конгломерат удільних князівств, кожне зі своїм центром. Крім столичного Володимирського, існували Луцьке, Холмське, Белзьке, Червенське й інші князівства (Андріяшев, 1887,

с. 50). Ці міста стали важливими адміністративними та торговельними центрами. Луцьк, наприклад, у певний період, займав перше місце на Волині за обсягами торгівлі (Андріяшев, 1887, с. 63).

За спостереженнями А. Андріяшева, характер й еволюція міських укріплень пройшла декілька періодів:

1) Ранні городища (дохристиянської епохи) мали укріплення і характерну круглу або еліптичну форму з двома виходами та сторожовими курганами (Андріяшев, 1887, с. 51).

2) У початковий княжий період укріплення будували більш стратегічно: дитинець розташовували на місі, оточеному річкою, а з боку сухоходу його захищали потужні дерев'яні стіни, глибокі рови та високі вали (Володимир, Луцьк і Тихомль) (Андріяшев, 1887, с. 51, 55, 62, 72).

3) Згодом укріплення часто будували без чіткого плану, адаптуючись до особливостей рельєфу місцевості (Андріяшев, 1887, с. 52).

Поява міст на території Волині, на думку А. Андріяшева, була багатофакторним процесом, який розпочався з консолідації давніх племенних центрів (Волинь) й освоєння нових земель через колонізацію (розселення дулібів-волинців на Поліссі). Ключову роль у подальшому розвитку міської мережі відіграла цілеспрямована діяльність князів, які засновували нові міста (Володимир, Холм, Кам'янець) як для утвердження своєї влади, так і для оборони кордонів від ятвягів і литовців. Згодом ці міста перетворювалися на адміністративні центри удільних князівств і важливі осередки торгівлі, що сприяло їхньому подальшому зростанню та розбудові.

Подібну думку про багатфункціональний характер заснування міст висловлював і В. Ляскоронський. У своїй праці (1897) він зазначав, що процес їхнього виникнення поєднував політичні, економічні й оборонні цілі. Як зауважував дослідник, "міста виникають з політичною метою", що вказує на їх роль як центрів державної влади й адміністративного управління територіями (Ляскоронський, 1897, с. 119). Дослідник вважав, що торговельний фактор відіграв ключову роль у утворенні міст, які "з'являються і на торгових шляхах промислів, а також (...) шляхом Дніпра до греків" (Ляскоронський, 1897, с. 119). Цією інформацією вчений намагається підтвердити тезу про тісний зв'язок урбанізації з розвитком міжнародної торгівлі та функціонуванням великих торгових артерій.

Стратегічні чинники були визначальними у виборі місць для заснування міст, особливо в прикордонних регіонах. Міста виконували "захисну функцію", були "важливими стратегічними пунктами" та створювалися для "захисту місцевого населення від ворогів" (Ляскоронський, 1897, с. 55, 62, 73, 135, 139, 146, 158), що особливо актуально для територій, які зазнавали постійних набігів кочівників.

Географічний фактор суттєво впливав на локалізацію поселень: міста засновували в місцях із вигідним природним розташуванням, часто "при впадінні" одних річок в інші, що забезпечувало як торговельні, так й оборонні переваги (Ляскоронський, 1897, с. 55, 74, 119, 153).

Державна політика централізованого містобудування чітко простежується в діяльності конкретних правителів: князь Володимир "ставив міста по Десні, Остру, Трубежу", а інші міста були засновані Володимиром Мономахом і Юрієм Долгоруким. Такі рішення князів свідчать про цілеспрямований характер урбанізації (Ляскоронський, 1897, с. 74, 121, 126, 146, 153, 172).

Функціональна спеціалізація міст визначала їх роль "як центрів обміну місцевих товарів на привезені з інших країн", підкреслювала їхнє значення як торгових вузлів у

системі міжрегіональних економічних зв'язків (Ляскоронський, 1897, с. 119, 120, 153).

Тривалий процес містоутворення на Русі, засвідчений зростанням кількості заснованих міст, демонструє глибокі історичні корені урбанізації. Його еволюційний характер виявився у поступовому перетворенні великих поселень на укріплені міста, що стало природною реакцією на соціально-економічний розвиток та зростаючу потребу суспільства в захисті (Ляскоронський, 1897, с. 146–151).

Отже, походження міст Русі характеризувалося комплексним підходом, де політичні, економічні, стратегічні і географічні фактори взаємодіяли у процесі формування міської мережі як основи державної організації й економічного розвитку.

М. Грушевський (1898), розвиваючи напрацювання своїх попередників, сформував оригінальну теорію значення міст у ранньосередньовічній історії України-Русі, де поселення функціонували як головні центри військового захисту, господарського зростання та політичної консолідації. Його дослідження розкриває створення князем Володимиром Великим наприкінці X ст. стратегічно продуманої тривірневої оборонної системи проти кочівників на лівобережній території Русі: початкової лінії вздовж Сули, наступної по Трубежу і Сейму, завершальної по Остру і Десні (Грушевський, 1898, с. 193, 241).

М. Грушевський наводить вражаючі показники урбанізаційного процесу: Київщина налічувала 435 міст, Волинь – 348, Поділля – понад 350, що, згідно з його поглядами, підтверджує варязьке сприйняття Русі як "Гардарики" (країни міст). Дослідник пропонує еволюційну темпоральну типологію поселень від захисних "городищ-майданів" до пізніших чотирикутних укріплених фортець, пристосованих для артилерійського бою (Грушевський, 1898, с. 361–362).

Основною концепцією дослідника стала теорія "панування міст", за якою старший центр здобуває домінуючий вплив над підлеглими поселеннями, поступово витісняючи традиційні племенні інституції влади. Розвиток урбаністичних осередків спричиняє фрагментацію племенної території на окремі волості-князівства, внаслідок чого відбувається трансформація від родоплеменного до територіально-політичного ладу (Грушевський, 1898, с. 365).

М. Грушевський характеризував механізм державотворення через контроль торговельних артерій: будівництво "городків" у стратегічних точках і призначення київськими князями "власних людей" для адміністрування формувало систему, що обслуговувала комерційні потреби, забезпечувала владу великого князя й утримувала дружину (Грушевський, 1898, с. 397).

Методологія М. Грушевського мала синтетичний характер, поєднуючи археологічні знахідки, писемні свідчення та географічний чинник у вивченні соціально-економічних явищ. Цей підхід став методологічною базою для сучасних досліджень ранньосередньовічної урбанізації та процесів формування держави.

Дискусія і висновки

Переважає більшість дослідників вважала, що міста Русі були поліфункціональними центрами. Їхнє виникнення і розвиток зумовлювалися поєднанням кількох ключових чинників, зокрема:

- *військово-стратегічного*, коли міста відігравали роль оборонних форпостів проти кочівників (В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, Н. Молчановський) та опорних пунктів для державної колонізації (Н. Молчановський, В. Ляскоронський);

- **торгівельно-економічного**, коли поселення засновувалися на ключових торговельних шляхах ("із варягів у греки", Залозний, Соляний) і слугували центрами обміну та торгівлі (П. Голубовський, М. Максимович, В. Ляскоронський);

- **адміністративно-політичного**, коли міста виступали осередками князівської влади, інструментами управління територіями та витіснення племенних структур (М. Грушевський, В. Антонович);

- **релігійно-культурного**, коли Київ та інші великі міста розбудовувалися як потужні духовні та освітні центри (М. Берлинський, М. Максимович).

У XIX ст. сформувалися два основні, подекуди протилежні, погляди на механізм урбанізації:

- **"Державницька"** теорія, відповідно до якої містобудування було цілеспрямованою політикою князівської влади для захисту кордонів, контролю територій і торговельних шляхів. Провідними представниками цього погляду були В. Антонович, В. Ляскоронський та М. Грушевський.

- **"Демократична"** теорія наголошувала на ролі народної ініціативи. Міста виникали внаслідок міграції населення зі старих центрів, а їхнім життям керували громадські інститути, зокрема віче. Найяскравішим прихильником цієї теорії був М. Костомаров, елементи її також присутні у працях М. Драгоманова.

Деякі історики, як-от Д. Багалій, намагалися поєднати обидва підходи.

Вітчизняні історики XIX ст. відійшли від беззаперечного прийняття літописних даних, що стало важливим кроком у розвитку критичного ставлення до інформації:

- М. Берлинський одним із перших поставив під сумнів офіційну дату заснування Києва, висунувши гіпотезу про його значно давніше та потенційно мультикультурне (не лише слов'янське) походження.

- М. Максимович та П. Голубовський обґрунтовували ідею про існування міських поселень у слов'ян ще в додержавний період, що свідчило про глибокі автохтонні корені урбанізаційних процесів.

Аналіз праць вітчизняних істориків демонструє також значний методологічний прогрес протягом століття і дає змогу виділити в ньому:

- 1) **ранній етап** (Берлинський), що засвідчує критичний аналіз писемних джерел і порівняння різних хронік;

- 2) **позитивістський етап** (Багалій), під час якого відбувається відмова від кабінетних теорій на користь емпіричного вивчення фактів, зокрема археологічних;

- 3) **комплексний підхід** (Антонович, Грушевський), що обумовив створення нової парадигми досліджень, що передбачають синтез даних з археології, літописів, топографії, лінгвістики й історичної географії. В. Антонович, зокрема, став піонером у використанні археологічних карт, а М. Грушевський довів цей синтетичний метод до найвищого рівня.

Отже, праці українських істориків XIX ст. заклали фундаментальні основи для вивчення руської урбанізації. Вони перетворили уявлення про міста Русі з простих літописних згадок на складне, багатовимірне явище, що стало основою цивілізаційного, політичного й економіч-

ного розвитку України-Руси, науково обґрунтувавши скандинавський концепт "Гардарики" (країни міст).

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Андрияшев, А. (1887). *Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.* Типография Императорского Университета Св. Владимира.
- Антонович, В. (1900). *Археологическая карта Волынской губернии.* Типография Г. Лессера и А. Гешеля.
- Антонович, В. (1895). *Археологическая карта Киевской губернии / Приложение к XV т. "Древности".* Типография М. Г. Волчанникова.
- Антонович, В. (1995). *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.* Либідь.
- Багалей, Д. (1882). *История Северской земли до половины XIV ст.* / Историческая монография. Унив. тип. (И. И. Завадского).
- Берлинський, М. (1991). *Історія міста Києва.* Наукова думка.
- Голубовський, П. (1881). *История Северской земли до половины XIV ст.* Унив. тип. (И. И. Завадского).
- Грушевський, М. (1898). *Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віка.* Наукове товариство імені Т. Шевченка.
- Драгоманов, М. (1991). *Вибране. ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні").* Либідь.
- Зубрицький, Д. (1852). *История древняго Галичско-русского княжества. Ч. 1.* Тип. Ставропигианским.
- Костомаров, М. (1918). *Історія України в життєписах визначніших її діячів* (2-ге вид.). Друкарня НТШ.
- Костомаров, М. (2021). *Дві руські народності.* Центр учбової літератури.
- Костомаров, Н. (1861). *Мысли о федеративном начале в древней Руси.* Санкт-Петербург.
- Ляскоронський, В. (1897). *История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия.* Тип. И. И. Чоколова.
- Максимович, М. (2004). *Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України.* Вища школа.
- Молчановський, Н. В. (1885). *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.: преимущественно по летописям.* Тип. Имп. Ун-та св. Владимира.

References

- Andriashchev, A. (1887). *An outline of the history of the Volyn region until the end of the 14th century.* Tipohrafiia Imperatorskoho Universiteta Sv. Vladimira [in Russian].
- Antonovych, V. (1900). *Archaeological map of Volyn Province.* Tipohrafiia H. Lessera i A. Heshelia s. [in Russian].
- Antonovych, V. (1895). *Archaeological map of Kiev province / Prilozheniie k XV t. "Drevnosti".* Tipohrafiia M. H. Volchaninova [in Russian].
- Antonovych, V. (1995). *My confession. Selected historical and journalistic works.* Lybid [in Ukrainian].
- Bahalei, D. (1882). *History of the Seversk land up to the half of the XIV century.* Univ. tip. (I. I. Zavadskoho) [in Russian].
- Berlynskyi, M. (1991). *History of the city of Kyiv.* Naukova dumka [in Ukrainian].
- Holubovskii, P. (1881). *History of the Seversk land up to the half of the XIV century.* Univ. tip. (I. I. Zavadskoho) [in Russian].
- Hrushevskiy, M. (1898). *History of Ukraine-Rus'. Naukove Товариство імені Т. Шевченка, Т. 1: До початку XI віка* [in Ukrainian].
- Drahomanov, M. (1991). *Selected works. ("...my plan to write an essay on the history of civilization in Ukraine").* Lybid [in Ukrainian].
- Zubritskii, D. (1852). *The history of the ancient Galician-Russian principality. Ch. 1.* Tip. Stavropighianskim [in Russian].
- Kostomarov, M. (1918). *The history of Ukraine in the biographies of its prominent figures.* (2th ed.). Drukarnia NTSh. [in Ukrainian].
- Kostomarov, M. (2021). *Two Rus' nationalities. Tsentru uchbovoi literatury* [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (1861). *Thoughts on the federative beginning in ancient Russia.* Sankt-Peterburh [in Russian].
- Liaskoronskii, V. (1897). *The history of the Pereiaslavli region from ancient times to the mid-13th century.* Tip. Y. Y. Chokolova [in Russian].
- Maksymovych, M. (2004). *Selected works from the history of Kyivan Rus, Kyiv, and Ukraine.* Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Molchanovskii, N. (1885). *An outline of information about the Podolsk region up to 1434: (mainly based on chronicles).* Tip. Imp. Un-ta sv. Vladimira [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 16.08.25
Прорецензовано / Revised: 06.12.25
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.25

Leonid MOHYLNYI, DSc (History), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-3167-2411
e-mail: mohylnyi@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE MEDIEVAL CITY OF THE RUS' IN NATIONAL HISTORIOGRAPHY OF THE NINETEENTH CENTURY

Background. *The relevance of this research stems from the fact that the 19th century laid the foundational principles of modern Ukrainian urban and medieval studies. Analyzing the scholarly concepts (state-building, democratic, defensive) and methodological approaches of that era allows not only for a reconstruction of the evolution of historical thought but also for the understanding of the origins of contemporary academic debates on state-formation processes and the role of cities in the civilizational development of Ukraine-Rus'. The interest in this topic in the 19th century was itself driven by several factors: first, the development of entrepreneurship and rapid urbanization stimulated interest in the historical roots of urban life; second, a growing fascination with the past required a scientific framework for the origin of Rus' cities; and third, the intensification of archaeological research provided new material sources for studying early urban settlements.*

Methods. *The article aims to summarize the views of national scholars of the second half of the 19th century on the origin and functions of medieval cities in Rus', highlighting the evolution of these approaches. Methods. The study employs the principles of the concrete-historical approach, objectivity, and systematicity, as well as the methods of analysis, synthesis, historical-comparative analysis, and problem-chronological analysis.*

Results. *The results consist of a comprehensive historiographical study of the evolution of the views of 19th-century national scholars (including M. Maksymovych, M. Kostomarov, V. Antonovych, M. Drahomanov, and M. Hrushevsky) on the key problem of the emergence and role of cities in Rus' during the 9th – 13th centuries.*

Conclusions. *The indicate that 19th-century national historiography shifted from purely descriptive characterizations of urban origins to more analytical approaches, albeit with a partial and one-sided use of archaeological sources. Scholars viewed medieval cities as important centers of socio-political processes in early Rus', around which major historical events were concentrated. They supported the idea of the continuous development of ancient settlements (horodyshche) into significant trade centers. They paid particular attention to the shifts in the systems of power and society during the state's formation. Their research explored how the aristocracy of that time, by leveraging its influence over the princes, assumed administrative and judicial functions, which established the city as a center of political power with far-reaching influence. Although the origin of medieval cities was previously given insufficient attention, it is critically important for understanding the evolution of socio-political and socio-economic relations, as well as defensive and economic transformations.*

Keywords: *Rus', city, horodyshche (ancient settlement), historiography, crafts, trade.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.